

Uhawilishwaji wa Wakaa wa Kihehe na Athari zake katika Ujifunzaji wa Kiswahili Sanifu kama Lugha ya Pili

Mwaija Ngenzi¹

Ikisiri

Makala hii imechunguza uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe na athari zake katika ujifunzaji wa Kiswahili kama lugha ya pili. Lengo kuu ni kuchunguza namna uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe katika lugha ya Kiswahili unavyoiathiri lugha hiyo. Data zilikusanywa kutoka kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili wa jamii ya Wahehe na walimu wa somo la Kiswahili kwa kutumia mbinu za masimulizi ya hadithi na usaili. Uchambuzi wa data uliongozwa na Nadharia ya Usasanyuzi Linganishi. Matokeo ya utafiti huu yameonesha kuwa uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe katika Kiswahili husababisha athari katika lugha hiyo. Athari iliyobainika ni mabadiliko ya matamshi ya maneno mbalimbali ya Kiswahili ambayo husababisha ubadilishaji wa maana msingi za maneno husika. Ili kuondoa au kupunguza athari hiyo, makala hii imependekeza uelimishaji wa jamii za vijijini kuhusu umuhimu wa lugha ya Kiswahili. Pia, serikali iandae walimu wa kutosha ambao ni wabobezi wa kufundisha Kiswahili kama lugha ya pili.

1.0 Utangulizi

Uhawilishaji ni mchakato wa uhamishaji wa mawazo yaliyo katika maandishi au mazungumzo kutoka lugha chanzi kwenda lugha lengwa kwa njia ya maandishi au mazungumzo (Newmark, 1983). Katika makala hii, neno uhawilishaji limetumiwa kumaanisha mchakato wa uhamishaji wa wakaa kutoka lugha moja kwenda nyingine. Lugha ya pili ni lugha ya ziada ambayo mtu huipata baada ya kuwa tayari ana maarifa ya lugha ya kwanza (Ellis, 1994: 337). Hii ni lugha ya nyongeza ambayo huja baada ya mtu kuwa tayari ana lugha ya kwanza, yaani lugha mama. Naye Gawasike (2016) anasema kuwa nchini Tanzania, kwa mfano, Kiswahili ni lugha ya pili kwa watu walio wengi ambao hujifunza baada ya kuwa tayari wana lugha mama zao. Kwa hiyo, katika utafiti huu, lugha ya pili ni Kiswahili ambayo hufundishwa katika mazingira rasmi, kama vile shuleni na katika taasisi zingine za elimu zilizo rasmi. Maganga (1991:54) anafasili Kiswahili sanifu kama ni lugha rasmi ambayo hutumiwa katika shughuli za chama na serikali, katika masuala kama vile ya kitaaluma na katika vyombo vya habari. Akishadidia fasili hiyo,

---

¹ Mhadhiri, Chuo Kikuu Katoliki Ruaha, Tanzania. Barua pepe:

mwajjanguzi2@gmail.com

Kipacha (2012:7) anasema kuwa Kiswahili sanifu hutumiwa katika masuala ya elimu (shuleni), ofisini na katika kuidhinisha msamiati. Katika utafiti huu, Kiswahili sanifu kimefasiliwa kuwa ni Kiswahili ambacho kinafuata kanuni na taratibu zinazokubaliwa katika maandishi na mazungumzo na hutumiwa katika mazingira rasmi, mathalani ya shule na katika miktadha yote rasmi, hususani ya kiserikali na kitaaluma.

Wakaa ni jumla ya muda unaotumika katika kutamka sauti au silabi (Massamba (2004:116). Tofauti na Massamba, Mgullu (1999:38) anasema kuwa wakaa ni muda ambao hutumika kutamka foni fulani. Anaeleza zaidi kuwa, mara nyingi foni huwa na wakaa wa aina tatu. Kuna wakaa wa kawaida, mfupi kuliko kawaida na mrefu kuliko kawaida. Wakaa ni sifa bainifu katika lugha. Kwa hiyo, watumiaji huteua wakaa unaofaa wakati wa mawasiliano. Wakaa mrefu huwakilishwa kimaandishi kwa fonimu zilizojiirudia katika neno, kwa mfano **aa** katika neno <paa> au kwa nuktapacha (:). Vilevile, wakaa mfupi huwakilishwa kimaandishi kwa fonimu moja pasipo kuwapo na nukta pacha.

Kihehe na Kiswahili ni lugha za Kibantu zinazozungumzwa nchini Tanzania. Kihehe kinazungumzwa Kanda ya Nyanda za Juu Kusini katika Wilaya za Iringa Vijijini, Iringa Mjini, Mufindi na Kilolo, mkoani Iringa (Madumulla, 1995). Kwa mujibu wa uainishaji wa Gutherie (1948), Kihehe kipo katika kundi la G60 wakati Kiswahili kipo kwenye kundi la G62. Kihistoria, lugha ya Kiswahili imetagusana na lugha nyingine za Kibantu na zisizo za Kibantu, kwa mfano, lugha ya Kiswahili ilitagusana na Kiarabu, Kiajemi na Kireno (Myles na Mitchell, 2004). Lugha ya Kiswahili imetagusana sana na lugha nyingine za Kibantu, kama vile Kihaya, Kizigua, Kiigembe, Kimakunduchi, Kijita, Kisiha, Kirombo (Rubanza, 1979; Mochiwa, 1979; Massamba, 1986; Mukuthuria, 2004; Khamis, 2012; Kanake, 2013; Mramba, 2015; na Kileo, 2017).

Kutagusana kwa lugha husababisha uhamishaji wa elementi za lugha moja kwenda lugha nyingine (Mochiwa, 1979; Mukuthuria, 2004). Lugha za Kiswahili na Kihehe zimekuwa katika mtagusano kwa kipindi kirefu (Ngenzi, 2021). Kutagusana kwa lugha hizo kumesababisha uhamishaji wa baadhi ya elementi za fonolojia za Kihehe (mathalani, fonimu na viarudhi) kwenda katika Kiswahili sanifu kupitia mchakato wa ujifunzaji lugha unaofanywa na wajifunzaji lugha wa jamii ya Wahehe (Ngenzi, 2022). Hivyo, kufuatia uhawilishwaji huo, kulikuwa na haja ya kufanya uchunguzi ili kubaini ni kwa namna gani uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe unaathiri Kiswahili sanifu kupitia mchakato wa ujifunzaji lugha kwa ujumla.

2.0 Nadharia ya Utafiti

Nadharia ya Usasanyuzi Linganishi (kuanzia sasa NUL) iliyoasisiwa na Lado (1957) ilitumika kuongoza utafiti huu. Nadharia hii inahusu ujifunzaji lugha ya pili ambayo hulinganisha na kulinganua lugha mbili tofauti kwa madhumuni ya kuonesha kufanana na kutofautiana kwa lugha hizo. Matokeo ya ulinganisho huo

hutumiwa na walimu wa lugha kama mbinu ya kuimarisha ufundishaji wa lugha ya pili. Mwanzoni, nadharia hii ilitumika kulinganisha lugha mbili au zaidi katika hatua zake za kimaendeleo. Baadaye, ilitumika kulinganisha lugha katika vipengele vya kiisimu ili kubainisha utofauti na ufanano wa lugha. Kwa mujibu wa Lado (keshatajwa), NUL hutoa mwongozo wa kuchunguza jinsi lugha ya kwanza inavyomwathiri mwanafunzi ajifunzaye lugha ya pili katika vipengele vya kiisimu, kama vile mofolojia, sintaksia fonolojia na semantiki. Athari za lugha ya kwanza kwa wajifunzaji wa lugha ya pili zinaweza kurahisisha au kukwamisha jitihada za ujifunzaji. Kwa mujibu wa Ellis (1985), usasanyuzi-linganuzi hufanywa kwa kujiegemeza katika misingi mitano. Mosi, kutoa maelezo mwafaka ya kimuundo kuhusu lugha zinazochanganuliwa. Pili, kuteua vipengele vya lugha hizo vitakavyolinganishwa. Tatu, kuvifaninisha na kuvitofautisha vipengele hivyo vya lugha mbili. Msingi wa nne unahusu kubainisha athari zinazosababishwa na uhamishaji wa vipengele vya lugha ya kwanza kwenda lugha ya pili katika mchakato wa ujifunzaji lugha na wa tano ni kubashiri vipengele au mambo fulani ambayo yanaweza kumtatiza mwanafunzi na kusababisha athari katika lugha ajifunzayo.

Aidha, utafiti huu ulijiegemeza zaidi katika mtazamo wa Ellis (keshatajwa) kwa sababu aliiboresha misingi ya nadharia hiyo tofauti na LADO (keshatajwa) ambaye alijikita katika msingi mmoja tu unaohusu kuchunguza jinsi lugha ya kwanza inavyomwathiri mwanafunzi ajifunzaye lugha ya pili katika vipengele vya kiisimu. Hivyo, kwa kuzingatia msingi wa tatu na wa nne, NUL ilikuwa mwafaka kutumika katika utafiti huu kwani misingi hiyo ilimwongoza mtafiti katika ukusanyaji, uchanganuzi, uwasilishaji na ufasili wa data za utafiti huu. Aidha, kwa kutumia msingi wa tatu unaohusu kuvifaninisha na kuvitofautisha vipengele vya lugha mbili zinazoshughulikiwa, mtafiti aliweza kulinganisha na kulinganua wakaa wa Kihehe na Kiswahili sanifu. Ulinganishaji huo ulimsaidia mtafiti kubainisha wakaa wa Kihehe unaohawilishwa katika lugha ya Kiswahili sanifu. Kadhalika, kwa kutumia msingi wa nne unaohusu kubainisha athari zinazosababishwa na uhamishaji wa vipengele vya lugha ya kwanza kwenda lugha ya pili katika mchakato wa ujifunzaji lugha, mtafiti aliweza kubainisha athari zinazosababishwa na uhawilishwaji wa wakaa mrefu katika lugha ya Kiswahili sanifu kupitia mchakato wa ujifunzaji lugha.

3.0 Methodolojia

Kwa kutumia uchunguzi kifani na mkabala wa kitaamuli, utafiti wa makala hii umechunguza uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe unavyoathiri lugha ya Kiswahili sanifu katika mchakato wa ujifunzaji lugha. Data za utafiti huu zilikusanywa kutoka katika shule za msingi teule nne ambazo ni: Lyamko, Boma la Ng'ombe, Ng'ang'ange na Mdeke zinazopatikana Tarafa ya Kilolo, Wilaya ya Kilolo, mkoani Iringa. Shule hizo ziliteuliwa kwa sababu zinapatikana katika maeneo ya pembezoni zaidi zikilinganishwa na shule zingine zilizopo ndani ya kata tajwa.

Hivyo, maeneo ya shule hizo hayana mwingiliano mkubwa wa lugha nyingi ukilinganisha na maeneo mengine yaliyopo Iringa Mjini. Kwa hiyo, kupitia eneo hili, mtafiti alipata data halisi za utafiti. Sababu ya pili ni kuwa, maeneo hayo yanasadikiwa kuwa chimbuko la lugha ya Kihehe (Bangi, 2012:5). Sampuli ya utafiti ilihusisha jumla ya watoataarifa thelathini na wawili (32) ambapo wanafunzi walikuwa ishirini na nne (24) na walimu nane (8) kutoka katika shule nne za msingi. Idadi hiyo ya sampuli ilituliwa kwa sababu ilikuwa ya kukadiria tu, hivyo, iliweza kutosheleza mahitaji ya utafiti huu. Sambamba na hayo, ili matokeo ya utafiti yawe thabiti na halali, mtafiti aliwahasisha wanafunzi sita (6) kutoka kila shule, na kwa kila darasa teule walihusika wanafunzi watatu (3) tu.

Kwa upande wa walimu, mtafiti alihusisha walimu wa Kiswahili wawili (2) kutoka katika kila shule teule ya utafiti. Wanafunzi katika shule teule walitumiwa kwa sababu zifuatazo; Kwanza, ndio wajifunzaji lugha ya Kiswahili sanifu kama lugha ya pili katika muktadha rasmi ambapo lugha hiyo hupatikana. Pili, Kihehe ni lugha ya kwanza kwao, hivyo, wana umilisi wa kutosha wa lugha hiyo. Pamoja na kuwa shule teule zilihusisha wanafunzi wa makabila tofauti na walimu wa masomo tofauti, mtafiti alitumia mbinu za usampulishaji lengwa wa kipekee na nasibu wa kubahatisha ili aweze kupata sampuli yenye kukidhi haja za kiutafiti. Usampulishaji lengwa wa kipekee ulitumika ili kupata sampuli ya wanafunzi ambao ni Wahehe kwa asili yao. Kwa kutumia mbinu hii, mtafiti aliweza kuwapata wanafunzi wenye uwezo wa kusimulia hadithi kwa Kihehe. Kadhalika, imesaidia kuwapata watoataarifa walimu wenye maarifa ya kutosha ya lugha ya Kiswahili na uzoefu wa kufundisha ambao walisaidia katika kupendekeza mbinu zinazoweza kutumiwa kupunguza ama kuondoa athari za wakaa wa Kihehe katika lugha ya Kiswahili sanifu. Fauka na hayo, mbinu ya usampulishaji nasibu ilitumiwa kwa sababu haikuwa rahisi kuwatumia watoataarifa wote kutoka shule zote nne zilizoteuliwa. Hivyo, mbinu hii ilisaidia kupata sampuli ndogo ili kazi ya ukusanyaji wa data ifanyike kwa ufanisi.

Data za utafiti huu zilikusanywa kwa mbinu za masimulizi ya hadithi na usaili. Hadithi zilisimuliwa na watoataarifa wanafunzi ishirini na nne (24) katika shule nne (4) teule. Kupitia mbinu hii, watoataarifa wenye uwezo wa kusimulia hadithi walisimulia hadithi fupi wazipendazo kwa Kiswahili na Kihehe. Mbinu hii ilituliwa kutumika kwa sababu inazingatia uhalisia wa matumizi ya lugha kwa kuwa wanajamii, wakiwamo wanafunzi, husimulia hadithi kwa kuzingatia mambo mbalimbali katika matumizi yao ya kila siku ya lugha ya Kiswahili na Kihehe. Vilevile, masimulizi ya hadithi huwa na maneno mengi tofauti na tungo za kawaida kama maneno, virai na vishazi. Kwa hiyo, kupitia masimulizi ya hadithi, mtafiti aliweza kupata data za kutosha. Mbinu ya masimulizi ya hadithi, ilisaidia upatikanaji wa data zinazohusu uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe na athari zake katika ujifunzaji wa Kiswahili sanifu kama lugha ya pili. Fauka na hayo, mbinu ya usahili ilitumika kupata data kutoka kwa watoataarifa walimu. Kwa kutumia mbinu hii, watoataarifa walimu walisaidia kupendekeza mbinu zitakazoweza

kutumiwa kupunguza ama kuondoa athari zinazosababishwa na uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe katika lugha ya Kiswahili sanifu.

Pamoja na hayo, utafiti huu pia ulihusisha vyanzo vya taarifa vya aina mbili. Kwanza ni madaftari ya somo la Kiswahili ya wanafunzi wa darasa la tano na la sita kutoka katika shule teule na kitabu cha Methali na Misemo ya Kihehe kilichoandikwa na Madumulla (1995) na Biblia ya Kihehe ya *Umuwango* iliyoandikwa na Chama cha Biblia Tanzania (2009). Vyanzo hivi vya taarifa vilitumika ili kuthibitisha suala la wakaa mrefu wa lugha ya Kihehe.

Aidha, ili kupima wakaa wa utamkaji wa fonimu za Kihehe, mtafiti alitumia kifaa maalumu cha upimaji wa mawimbi sauti kijulikanacho kama kichambuzi matamshi. Hiki ni kifaa maalumu kinachotumiwa kuchambua ruwaza za sauti wakati zinapotamkwa au zilizokwishatamkwa na kurekodiwa. Kifaa hiki hutumiwa kupima muda wa utamkaji wa neno fulani, ambapo mawimbi sauti ya neno husika huoneshwa. Kwa kutumia kifaa hicho, mtafiti aliweza kupima wakaa wa matamshi ya jumla ya maneno kumi na nane (18) ya Kihehe na kumi na nane (18) ya Kiswahili yaliyokuwa yamerekodiwa kwa mbinu ya masimulizi ya hadithi. Kupitia zoezi hili la upimaji wa wakaa, mtafiti aliweza kubaini maneno ya Kihehe na Kiswahili sanifu yanayotamkwa kwa wakaa mrefu na yale yanayotamkwa kwa wakaa mfupi.

4.0 Wakaa wa Kihehe Unaohawilishwa katika Ujifunzaji wa Kiswahili Sanifu kama Lugha ya Pili

Matokeo ya utafiti huu yanaonesha kuwa lugha ya Kihehe ina sifa ya kuwa na wakaa mfupi na mrefu. Data za utafiti huu zinadhihirisha kwamba wajifunzaji wa Kiswahili sanifu wanapokuwa katika mchakato wa kujifunza huhawilisha wakaa mrefu wa Kihehe katika Kiswahili sanifu. Suala la uhawilishwaji wa wakaa mrefu wa Kihehe katika Kiswahili sanifu linathibitika katika data ifuatayo iliyopatikana kwa njia ya masimulizi ya hadithi kutoka kwa wajifunzaji lugha ya Kiswahili sanifu:

Dondoo Na. 1: Hadithi

Múti wa Káti Wenye Matúnda

Adiisi, adiisi. Apo samaani saa kale palitokeeya baaba mumooja na maama mumooja waliwokuuwa na watooto wawiili. Siiku mooja waliwawaacha watooto waawo na kweenda sambaani kufaanya kaasi saa sambaani. Kaabula awajaaza safaali yaawo baaba aliwaambiiya watooto kuwa ninawaapa kaasi sa kufaanya. Wewe mukuubwa ukachuunge ng'oombe na mwezio mumooja. Nyiye wadoogo mubaaki nymbaani kuliinda nyuumba. Ila nyiie munaobakiiya, kuleeni matuunda yoteila yaale ya muuti mukuubwa wa katikaati. Ninawawoomba muno musiiile waala kupaanda wule muuti. Wale watooto wakaseema sawa baaba ingaawa moyooni mwa mutooto

Kioo cha Lugha, Juz. 21(2), Desemba 2023

mumooja alitamaani kuuu kwaniini wanasuiia kupaanda wule muuti na kuula matuunda. Wule mmuuti mukuubwa ndiwo wenye matuunda masuuli na yanayofutiia masooni. Baada ya wasaasi waawo kuwondokaga nyumbaani, mutooto mumooja akawasawisi weziiye wakulaage yale matuunda ya wule muuti waliwosuwiiwa. Weziiye walikaana. Basi yuule mukuubwa waawo akapaanda wule muuti akakova...

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Dondoo Na. 1 la hadithi linaonesha maneno mbalimbali ya Kiswahili sanifu yanavyotamkwa na wajifunzaji lugha wa jamii ya Wahehe. Katika maneno hayo, fonimu ambazo zinatamkwa kwa wakaa mrefu zimebainishwa kwa wino mkolezo ili kuzitofautisha na fonimu zingine. Fonimu zilizobainika kutamkwa kwa wakaa mrefu zinabainika katika maneno yafuatayo ambayo yalipatikana katika masimulizi hayo ya hadithi:

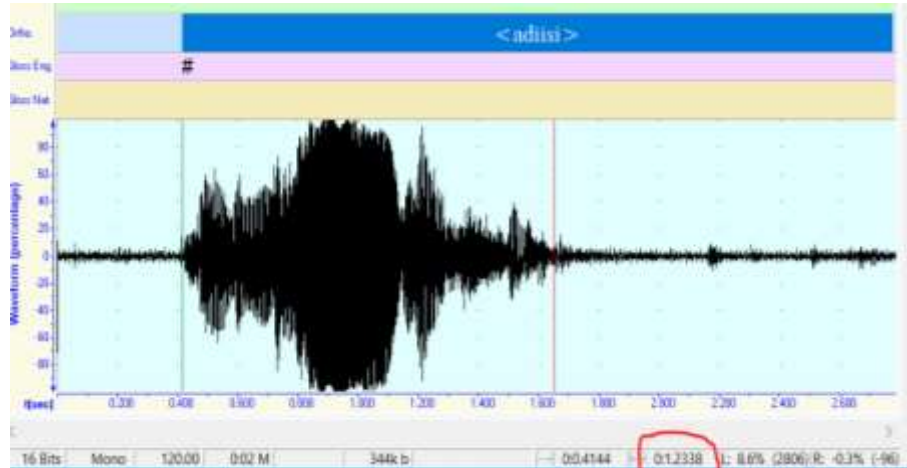
Jedwali Na.1: Fonimu za Kihehe zenye Wakaa Mrefu

Na.	Neno la Kiswahili	Matamshi kwa Kihehe	Matamshi ya Kiswahili
1. (a)	hadithi	/adi:si/	/ha'di:0i/
(b)	zamani	/sama:ni/	/za'mani /
(c)	mengi	/mɛ:ngi/	/'mengi/
2. (a)	mmoja	/mumɔ:ja/	/m'mɔ:ja/
(b)	kubwa	/ku:bwa/	/'kubwa/
(c)	baba	/ba:ba/	/ba:ba/

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Data Na. 1 na 2 zinaonesha wakaa katika maneno mbalimbali ya Kiswahili sanifu yanavyotamkwa na wajifunzaji lugha wa jamii ya Wahehe sambamba na matamshi ya maneno hayo katika lugha ya Kiswahili sanifu. Katika data hiyo, maneno yenye wakaa mrefu yameoneshwa kwa kurudiwa kwa fonimu na katika matamshi yameoneshwa kwa nuktapacha (:). Aidha, matokeo ya utafiti huu yameonesha kuwa fonimu za Kihehe zinazotamkwa kwa wakaa mrefu zinapohawilishwa katika Kiswahili sanifu na kukutana na fonimu ya Kiswahili yenye wakaa mrefu, matamshi ya fonimu hiyo hurefushwa zaidi yakilinganishwa na matamshi yake ya awali kabla ya uhawilishwaji. Aidha, kama ilivyoelezwa awali, wakaa mrefu wa fonimu ulibainika kupitia kipimo maalumu cha uchambuzi wa matamshi kijulikanacho kama kichambuzi matamshi kilichotumika kupima muda wa utamkaji wa maneno ambapo mawimbi sauti ya maneno yaliyopimwa yalioneshwa wakati wa utamkaji. Vielelezo Na. 1-4 vinaonesha wakaa wa utamkaji wa baadhi ya maneno hayo pamoja na mawimbi sauti yake:

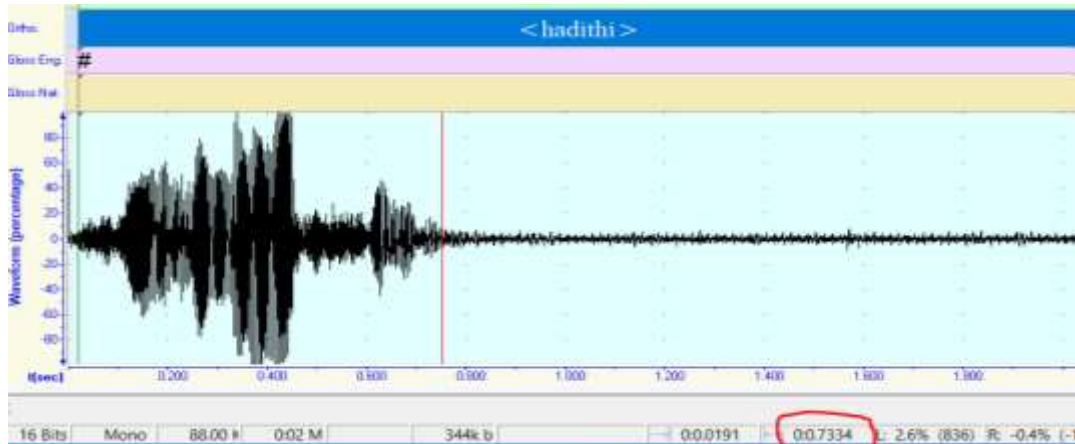
Kielelezo Na. 1: Wakaa wa Neno <adiisi>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 1 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno <adiisi>. Tukirejea katika kipimo hicho, tunabaini kuwa neno hilo limetamkwa kwa kurefushwa matamshi ambayo yamechukua takribani wakaa wa sekunde 0:1.2338. Aidha, wakaa wa neno hilo umetofautiana na wakaa wa utamkaji wa neno sahihi la Kiswahili Sanifu <hadithi> ambalo wakaa wa utamkaji wake unabainika katika kielelezo Na. 2 kifuatacho:

Kielelezo Na. 2: Wakaa wa Neno <hadithi>

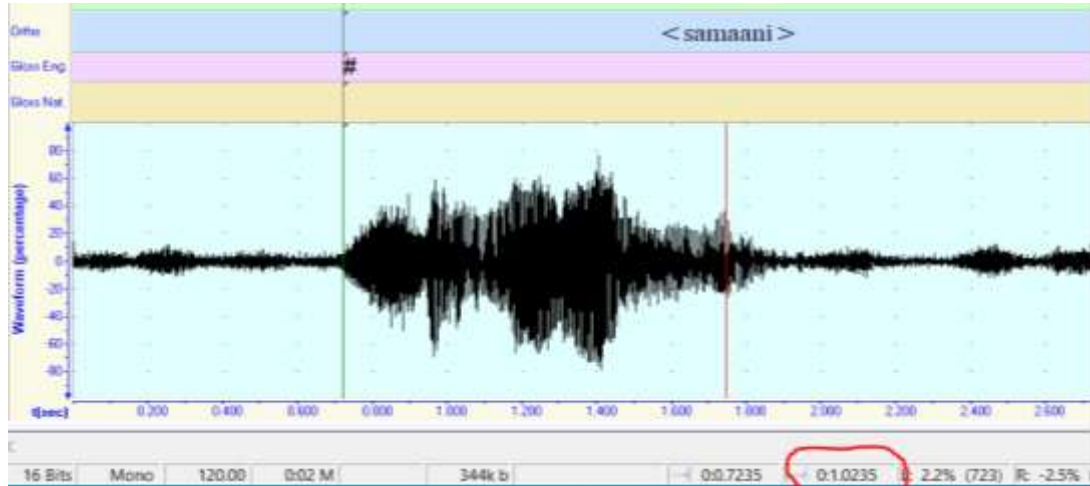

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Tukitazama kielelezo Na. 2 cha wakaa wa utamkaji wa neno <hadithi>, tunabaini kuwa wakaa wa utamkaji wa neno hilo ni 0:0.7334 ambao unatofautiana na wakaa wa utamkaji wa neno hilohilo kwa matamshi ya Kihehe ambapo hutamkwa kama <adiisi>. Hivyo, kwa mujibu wa vielelezo hivyo, wakaa wa utamkaji wa neno <adiisi> ni mrefu zaidi ukilinganisha na wa neno <hadithi>. Tofauti na kielelezo

hicho, kielelezo kifuatacho kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kihehe <samaani>:

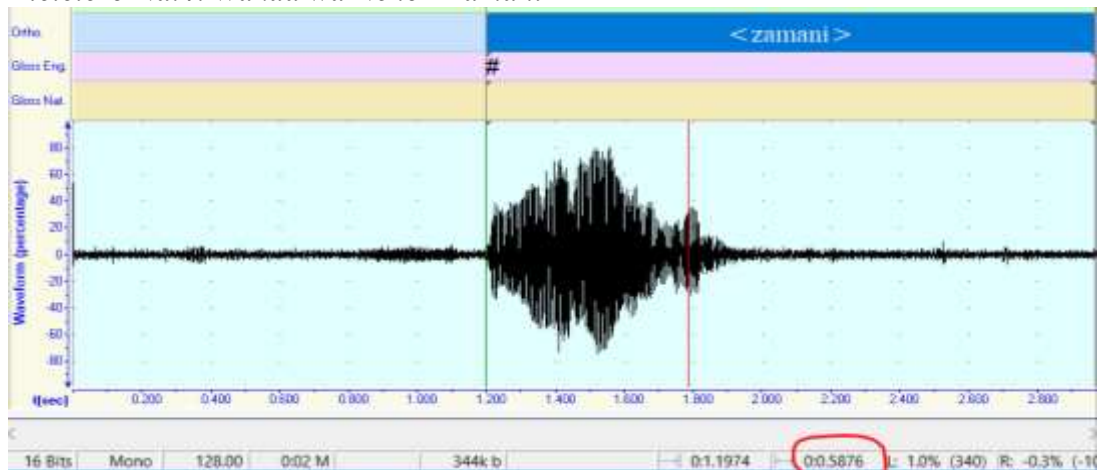
Kielelezo Na. 3: Wakaa wa Neno <samaani>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 3 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kihehe <samaani>. Tukirejea katika kielelezo hicho cha mawimbi sauti, tunabaini kuwa wakaa wa utamkaji wa neno hilo ni sekunde 0:1.0235 ambazo zinatofautiana na wakaa wa utamkaji wa neno <zamani> la Kiswahili sanifu. Kwa mujibu wa kipimo hicho, wakaa wa utamkaji wa neno <zamani> ni 0:0.5876 kama unavyoonekana katika kielelezo Na. 4 kifuatacho:

Kielelezo Na.4: Wakaa wa Neno <zamani>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

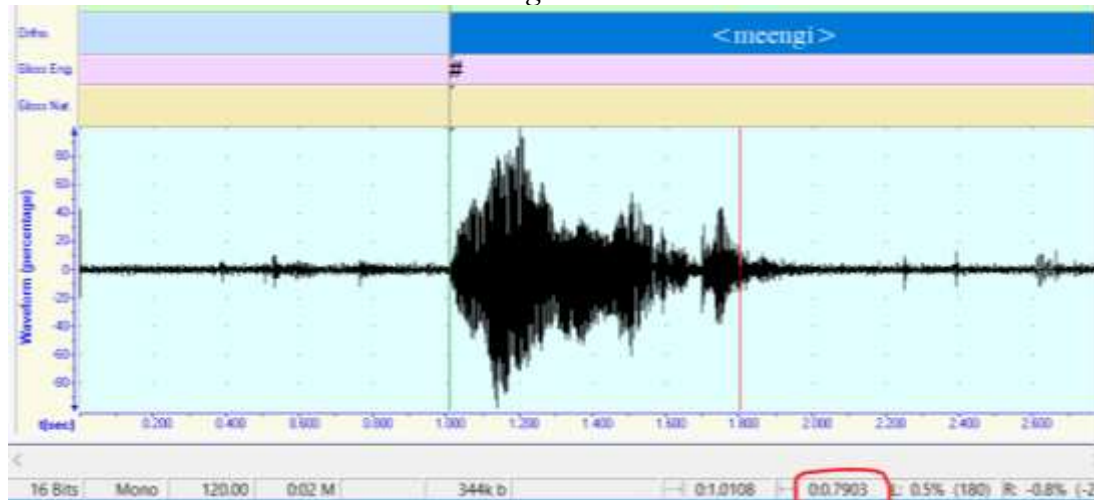

Kielelezo Na. 4 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kiswahili <zamani>. Kama ilivyoelezwa awali neno hilo limetamkwa kwa wakaa mfupi zaidi ukilinganisha na muda wa utamkaji wa neno <samaani>. Kupitia vielelezo hivyo vilivyotumika kuchambua mawimbi ya sauti ya maneno mbalimbali ya Kihehe na Kiswahili Sanifu, tunabaini kuwapo kwa tofauti ya wakaa wa utamkaji wa maneno hayo kama ambavyo imeoneshwa katika vielelezo hivyo. Aidha, kwa mujibu wa matokeo ya utafiti huu, utofauti wa wakaa husababishwa na urefushwaji wa matamshi ya maneno ya Kihehe yenye toni. Matokeo ya utafiti huu yamebaini kuwa fonimu hizo zinazotamkwa kwa wakaa mrefu huhawilishwa kama zilivyo katika lugha ya Kiswahili Sanifu. Wakaa mrefu katika Kihehe umebainika pia katika maandiko mbalimbali. Kwa mfano, katika Biblia ya Kihehe inayoitwa *Umuvango* (2009) kuna maneno mbalimbali yenye wakaa mrefu. Kwa mfano; <live:le> lenye maana ya <ziwa> na <luka:ni> lenye maana ya <neni>. Vilevile, katika kitabu cha *Methali na Misemo ya Kihehe* kilichoandikwa na Madumulla (1995), kuna wakaa mrefu katika maneno, mathalani; <mata:li> lenye maana ya <marefu> na <mumwe:nda> lenye maana ya <nguo>

Tofauti na Chama cha Biblia Tanzania (2009), Madumulla (1995) ameonesha pia maneno mbalimbali ya Kihehe yanayotamkwa kwa wakaa mrefu. Ingawa Madumulla (keshatajwa) hakumakinikia suala la wakaa mrefu katika maneno ya Kihehe, lakini kupitia methali na misemo aliyoibainisha, ameweza kuonesha maneno mbalimbali ya lugha hiyo yanayotamkwa kwa wakaa mrefu.

Matokeo ya utafiti huu yanaonesha kuwa uhawilishwaji wa fonimu za Kihehe zenye wakaa mrefu katika Kiswahili Sanifu husababisha fonimu za Kiswahili sanifu zisizo na wakaa mrefu kutamkwa kwa wakaa mrefu. Halikadhalika, kama ilivyoelezwa awali, fonimu za Kihehe zenye wakaa mrefu zinapohawilishwa katika lugha ya Kiswahili sanifu na kukutana na fonimu za Kiswahili zenye wakaa mrefu, wakaa mrefu huongezeka zaidi ya ule wa awali. Hivyo, neno hutamkwa kwa kurefushwa zaidi kuliko vile linavyopaswa kutamkwa katika lugha ya Kiswahili sanifu. Haya yanathibitishwa na maneno kama /mee:ngi/, <mudelee:va>, kwa kutaja machache. Haya ni miongoni mwa maneno yenye wakaa mrefu katika lugha ya Kiswahili sanifu ambayo yanapotamkwa na wajifunzaji lugha, matamshi yake hurefushwa na kuwa marefu zaidi kuliko matamshi yake ya awali. Tunaweza kuona urefu wa maneno hayo yakiwa katika matamshi ya Kihehe na matamshi sahihi ya Kiswahili Sanifu katika vielelezo vifuatavyo:

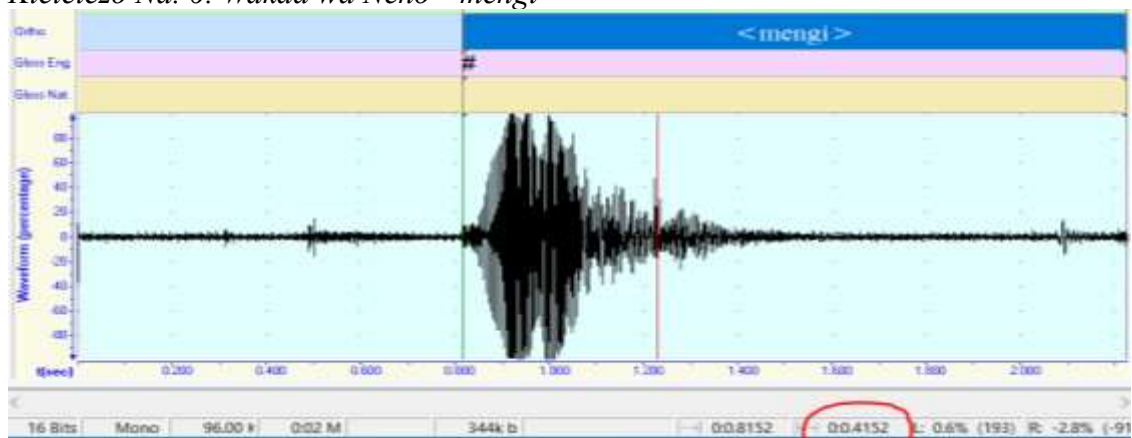
Kielelezo Na. 5: Wakaa wa Neno <meengi>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 5 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno <meengi>. Kielelezo hicho kinaonesha kuwa neno hilo limetamkwa kwa wakaa wa 0:0.7903. Wakaa wa neno hilo linalotamkwa kwa matamshi ya Kihehe, umetofautiana na wakaa wa utamkaji wa neno la Kiswahili sanifu <mengi> ambalo limetamkwa kwa wakaa wa sekunde 0:0.4152 kama unavyoonekana katika kielelezo Na. 6 kifuatacho:

Kielelezo Na. 6: Wakaa wa Neno <mengi>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 6 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kiswahili Sanifu <mengi>. Tukirejelea katika kipimo hicho, tunabaini kuwa neno hilo limetamkwa kwa wakaa mfupi zaidi ukilinganisha na muda wa utamkaji wa neno <meengi> la Kihehe.

Suala la wakaa mrefu wa irabu katika lugha za Kibantu, pia limezungumziwa na Massamba (2005). Anasema kuwa katika lugha nyingi za Kibantu, toni husababisha irabu fupi kutamkwa kwa wakaa mrefu zaidi, jambo ambalo huathiri matamshi ya awali ya irabu. Anafafanua kuwa utamkaji wa irabu fupi kwa wakaa mrefu husababisha urefushwaji wa matamshi ya irabu ambayo kiasili, haikuwa irabu ndefu. Hata hivyo, kwa mujibu wa Massamba (keshatajwa), wakaa mrefu uliosababishwa na toni huyaathiri tu matamshi ya irabu na si kuifanya irabu fupi kuwa ndefu. Tukirejea katika matokeo ya utafiti huu, tunaona kuwa utamkaji wa irabu kwa wakaa mrefu umeathiri matamshi ya maneno mengi ya Kiswahili sanifu ambayo hrefushwa kimatamshi na kuathiri maneno na maana zake. Hoja hii ya Massamba pia inathibitishwa na Mpalanzi (2010) ambaye alionesha namna ambavyo maneno ya Kihehe yenye toni hutamkwa kwa wakaa mrefu. Kwa mujibu wa Mpalanzi, urefu wa irabu za Kihehe unasababishwa na toni zilizopo katika maneno yenye irabu fupi. Akifafanua zaidi, anasema kuwa toni hizo ndizo sababu za irabu fupi kutamkwa kwa kurefusha matamshi na kuwa na wakaa mrefu zaidi katika utamkaji wake ukilinganisha na irabu zingine zisizo na toni.

5.0 Athari za Uhawilishwaji wa Wakaa wa Kihehe katika Ujifunzaji wa Kiswahili Sanifu Kama Lugha ya Pili

Kama ilivyoelezwa katika kipengele kinachohusu wakaa wa Kihehe unaohawilishwa katika lugha ya Kiswahili sanifu, lugha ya Kihehe imebainika kuwa na wakaa wa aina mbili: wakaa mfupi na mrefu. Tukirejelea Data Na. 1 na 2, tunaona wakaa mrefu katika maneno mbalimbali ya Kihehe ambayo yameoneshwa pia katika data Na. 3 na 4 hapo chini. Matokeo ya utafiti huu yanaonesha kuwa katika lugha ya Kihehe, utofauti wa wakaa unasababishwa na urefushwaji wa matamshi ya maneno unaosababishwa na toni. Aidha, imebainika kuwa, uhawilishwaji huo wa wakaa mrefu wa Kihehe katika Kiswahili Sanifu, husababisha mabadiliko ya kimatamshi ya neno husika, jambo ambalo hupoteza au kubadili maana ya neno. Mabadiliko ya neno kimaana, yamebainika kuuathiri ujumbe ambao umekusudiwa kumfikia mpokeaji aliyelengwa na mzungumzaji.

5.1 Mabadiliko ya Maneno Kimatamshi na Kimaana

Matokeo ya utafiti huu yamebainisha kuwa uhawilishwaji wa wakaa mrefu katika Kiswahili sanifu husababisha mabadiliko ya maneno ya lugha hiyo kimatamshi na kimaana. Haya yanathibitika kupitia sehemu ifuatayo ya masimulizi ya hadithi iliyochukuliwa kutoka kwa wanafunzi wanaojifunza lugha ya Kiswahili Sanifu kama lugha ya pili:

Dondoo Na. 2: Hadithi

...Kajaala akaaza kuwiimba uku akiwaiita wale fideege. Aliimba muno uku akiita kwa sawuuti ya wusuuni. Waale fideege walifiika na kuwabeeba kwenye mabaawa yaawo...walifuuka mutooni na kufikaaga

katika muuji mwingiine. Wuuko walipokeewa fisuuli muno na ndugu saawo.

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Dondoo Na. 2 la hadithi linaonesha maneno mbalimbali ya Kiswahili sanifu yanayotamkwa kwa wakaa mrefu na wajifunzaji lugha. Katika data hiyo, fonimu zinazotamkwa kwa wakaa mrefu zimeoneshwa kwa hati ya wino mkolezo ili kuzitofautisha na fonimu nyingine zisizotamkwa kwa wakaa mrefu. Data Na. 3 na 4 katika Jedwali Na. 2 zinaonesha maneno hayo yakiwa katika matamshi ya kawaida katika lugha ya Kiswahili sanifu na matamshi ya Kiswahili kwa lafudhi ya Kihehe yaliyorefushwa matamshi katika lugha ya Kihehe:

Jedwali Na. 2: Matamshi ya Maneno kwa Kiswahili Sanifu na Lafudhi ya Kihehe

Maandishi ya Kawaida ya Neno	Matamshi kwa Kihehe	Matamshi katika Kiswahili
3. (a) akaanza	/akaa:za/	/aka'anza/
(b) vindege	/fide:ge/	/vi'ndege/
(c) vizuri	/fisu:i/	/vi'zuri/
4. (a) huzuni	/wusu:ni/	/hu'zuni/
(b) yao	/ja:wɔ/	/'jao/
(c) walivuka	/walifu:ka/	/wali'vuka/

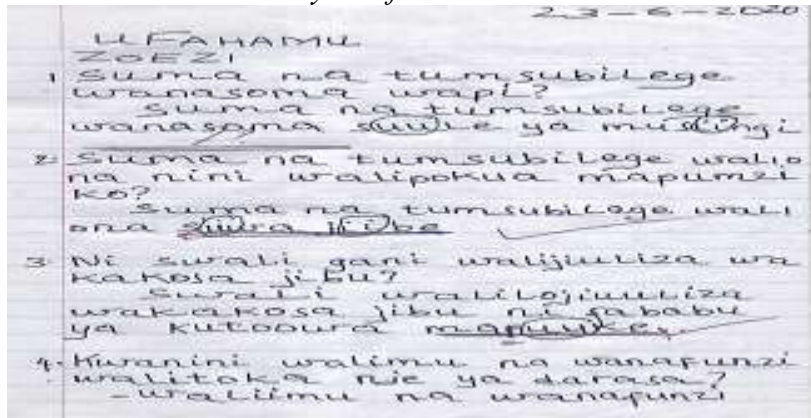
Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Data Na. 3 na 4 zinaonesha maneno mbalimbali yaliyochukuliwa kutoka katika dondoo Na. 2 la hadithi. Kama ambavyo data hiyo inaonesha, maneno yaliyopo katika lugha ya Kihehe yanaonekana kurefushwa matamshi yakilinganishwa na maneno yaliyopo katika lugha ya Kiswahili sanifu. Matokeo ya utafiti huu yanaonesha kuwa urefushwaji huo wa matamshi unayaathiri maneno ya lugha ya Kiswahili sanifu kimatamshi na kimaana. Kwa mfano, tukirejelea katika data hiyo, tunabaini kuwa neno la Kiswahili Sanifu <huzuni> lenye maana ya 'hali ya simanzi inayotokana na kupatwa na jambo lisilofurahisha (BAKITA, 2015), wajifunzaji hutamka <wusuuni> neno ambalo si la Kiswahili sanifu na halina maana yoyote katika lugha hiyo. Pia, neno <vindege> ambalo ni wingi wa neno <kindege> limetokana na neno <ndege> lenye maana ya kiumbe mwenye manyoya na mabawa, mdomo uliochongoka ambaye hutaga mayai na huweza kuruka angani (BAKITA, 2015), wajifunzaji hilitamka neno hilo kama <findege>, neno mbalo si la Kiswahili sanifu na halina maana katika lugha hiyo. Tofauti na hayo, neno <yao> ambalo ni kivumishi kimilikishi, wajifunzaji hilitamka <saawo>, neno ambalo halina maana yoyote katika lugha ya Kiswahili Sanifu. Vilevile, neno <walivuka> lililotokana na kitenzi <vuka> chenye maana ya chupa kutoka sehemu moja kwenda nyingine wajifunzaji lugha hilitamka kama <walifuuka> neno ambalo si la Kiswahili Sanifu na halina maana yoyote katika

lugha hiyo. Matokeo ya utafiti huu yamebainisha kuwa mabadiliko hayo ya maneno yanayosababishwa na utamkaji wa wakaa mrefu, huyaathiri maneno ya Kiswahili sanifu kimatamshi na kimaana. Aidha, imebainika kuwa maneno hayo huathiriwa kimatamshi na kimaana kwa sababu maneno yaliyobainika kurefushwa matamshi si maneno ya Kiswahili sanifu na hayana maana yoyote katika lugha hiyo. Vilevile, imebainika kuwa mabadiliko hayo ya maneno kimatamshi na kimaana, hutatiza mawasiliano katika muktadha wa mawasiliano rasmi kwa sababu ya ukiukwaji wa taratibu za mfuatano wa fonimu za lugha ya Kiswahili Sanifu.

Hata hivyo, pamoja na kuwa wakaa hudhihirika kupitia matamshi, katika utafiti huu wajifunzaji lugha (wachache) waliyaandika pia baadhi ya maneno kwa namna wanavyoyatamka. Hivyo, athari za kimatamshi za wakaa mrefu zilizohirika kupitia matamshi yao na kisha wakazirudia katika maandishi. Tunaweza kuziona athari za kimatamshi za wakaa mrefu kupitia data ifuatayo iliyoapatikana kutoka katika daftari za wanafunzi:

Kielelezo Na.7: Matini ya Daftari

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 7 kinaonesha maneno mbalimbali ya Kiswahili Sanifu yanavyoandikwa na wajifunzaji lugha wa jamii ya Wahehe. Katika maneno hayo, fonimu ambazo zimerudiwa kuandikwa ndizo zilizobainika kuandikwa kwa wakaa mrefu. Katika data hiyo, fonimu zinazoandikwa kwa wakaa mrefu, zimebainishwa kwa kuzungushiwa alama ya duara ili kuzitofautisha na fonimu zingine. Tunaweza kuziona fonimu hizo katika Jedwali Na. 3 lifuatalo :

Jedwali Na. 3: Maneno ya Kiswahili Sanifu Yaliyoongezwa Wakaa

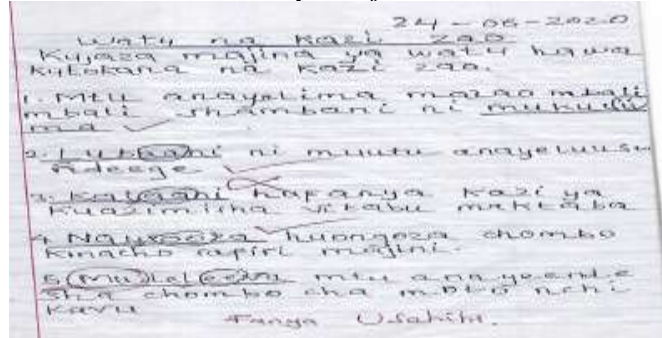
Maandishi ya Kawaida ya Neno	Matamshi kwa Kihehe	Matamshi katika Kiswahili
5. (a) msingi	/musi:ngi/	/ m'si:ngi /
(b) ziwa	/si:wa/	/ 'ziwa /
(c) jibe	/ji:be/	/ 'jibe /
6. (a) mvuke	/ mafu:ke/	/hu'zuni/
(b) kutoa	/ kutɔ:wa /	/'jaɔ/

Chanzo: Data za uwandani (2020)

Data Na. 5 na 6 katika Jedwali Na. 3 zinaonesha baadhi ya maneno ya Kiswahili sanifu yanavyotamkwa kwa wakaa mrefu na wajifunzaji lugha wa jamii ya Wahehe. Maneno hayo ya Kiswahili sanifu, yamebainika kutamkwa kwa lafudhi ya Kihehe yenye wakaa mrefu uliodhihirika pia katika maandishi. Katika data hiyo, fonimu zilizobainika kuwa na wakaa mrefu ni /i:/ /u:/ /e:/. Katika data hiyo, tunabaini kuwa matamshi ya maneno ya Kiswahili katika lugha ya Kihehe yameandikwa kwa kurefushwa zaidi ukilinganisha na matamshi ya maneno hayo katika lugha ya Kiswahili Sanifu. Aidha, kama ilivyoelezwa awali, urefushwaji huo wa matamshi husababisha athari za kimatamshi katika maneno ya lugha ya Kiswahili sanifu. Matokeo ya utafiti huu yanaonesha kuwa athari hizo haziishii katika matamshi tu, bali pia maana ya neno na ujumbe uliokusudiwa kumfikia msikilizaji (msomaji) huathiriwa. Kwa mfano, neno la Kiswahili <msingi> lenye maana ya kitu cha mwanzo ambacho ni muhimu kuwapa kabla ya vitu vingine kujengwa juu yake (BAKITA, 2015), wajifunzaji lugha hutamka <musiingi> ambalo si neno la Kiswahili sanifu na halina maana yoyote katika lugha hiyo. Halikadhalika, neno <mvuke> lenye maana ya moshi unaotoka kwenye maji au uoevu unapopata joto, wanalitamka <mafuuuke>, neno ambalo si la Kiswahili sanifu pia. Fauka na hayo, neno <ziwa> lenye maana ya eneo kubwa la maji lililozungukwa na nchi kavu wajifunzaji wanalitamka <siwa>. Katika lugha ya Kiswahili Sanifu neno <siwa> lina maana ya baragumu kubwa lililotengenezwa kwa pembe ya ndovu au kuchongwa kwa mti na ambalo lilitumika zamani katika sherehe kubwa (BAKITA, 2015). Katika muktadha wa matumizi wa neno <ziwa>, tunabaini kuwa mabadiliko ya neno hilo, yameathiri matamshi na maana ya neno.

Tofauti na maneno hayo, athari nyingine za kimatamshi na kimaana zinabainika kupitia maneno yaliyopatikana katika madaftari ya wanafunzi:

Kielelezo Na.8: Matini ya Daftari

Chanzo: Data za uwandani (2020)

Kielelezo Na. 8 kinaonesha maneno mbalimbali yenye wakaa mrefu yaliyoandikwa na wajifunzaji lugha. Tunaweza kuyaona maneno hayo yenye wakaa mrefu katika Data Na. 7 - 9 yakiwa katika maandishi ya kawaida ya neno, matamshi katika lugha ya Kihehe na usahihi wake kimatamshi katika Kiswahili Sanifu:

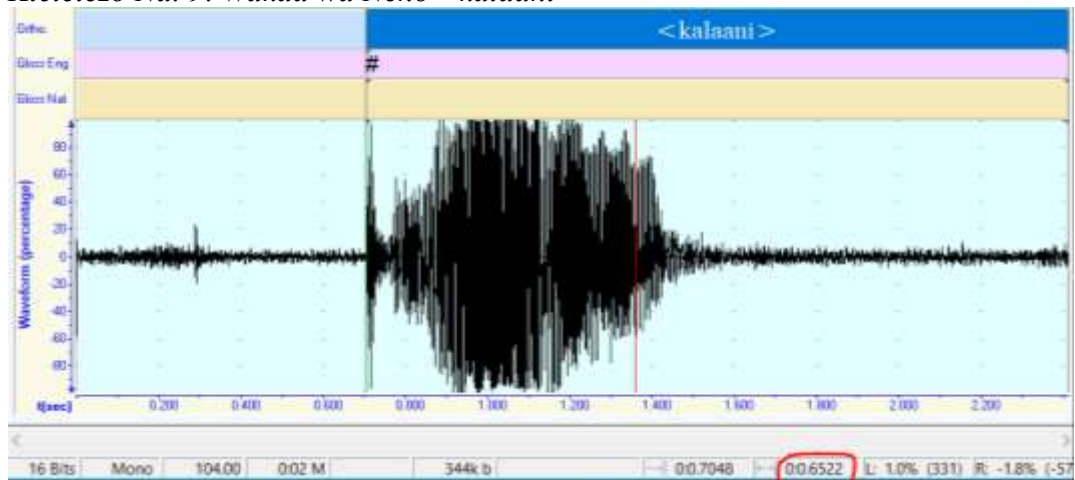
Jedwali Na. 4: Maneno ya Kiswahili sanifu Yanayotamkwa kwa Wakaa Mrefu wa Kihehe

Mandishi ya Kawaida ya Neno	Matamshi katika Kihehe	Matamshi katika Kiswahili
7. (a) karani	/kala:ni/	/ka'ra:ni/
(b) rubani	/lu:bani/	/ru'ba:ni/
8. (a) upepo	/wupe:po/	/u'pepo/
(b) mudeleeva	/mudɛɛ:va/	/dɛ'reva/
9. (a) nahodha	/nawɔ:za/	/na'hoða/
(b) mkulima	/mukuli:ma/	/mku'lima/

Chanzo: Data Uwandani (2020)

Data Na. 7-9 zinaonesha maneno mbalimbali ya lugha ya Kiswahili yanayotamkwa kwa wakaa mrefu. Wakaa mrefu wa maneno hayo umebainika kupitia kichambuzi matamshi kilichotumiwa kupima wakaa wa utamkaji wa maneno hayo. Tunaweza kuona wakaa wa baadhi tu ya maneno hayo katika Kielelezo Na. 9-12 vifuatavyo:

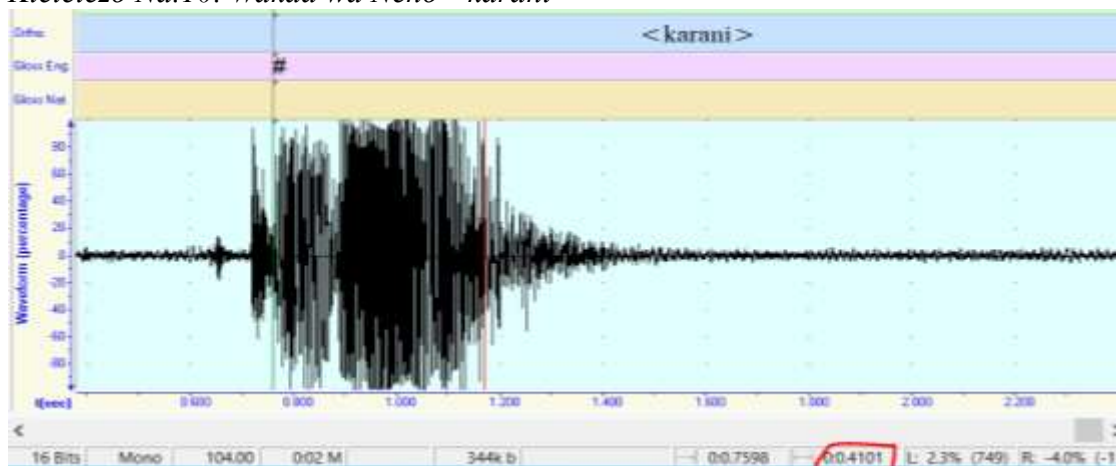
Kielelezo Na. 9: Wakaa wa Neno <kalaani>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 9 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kiswahili sanifu <kalaani> kwa matamshi ya Kihehe. Katika kipimo hicho, tunabaini kuwa neno hilo limetamkwa kwa kurefushwa matamshi ambayo yamechukua wakaa wa 0:0.6522. Wakaa wa utamkaji wa neno hilo umetofautiana na wakaa wa neno sahihi la Kiswahili Sanifu <karani> ambalo wakaa wa utamkaji wake unabainika katika Kielelezo Na. 10 kifuatacho:

Kielelezo Na.10: Wakaa wa Neno <karani>

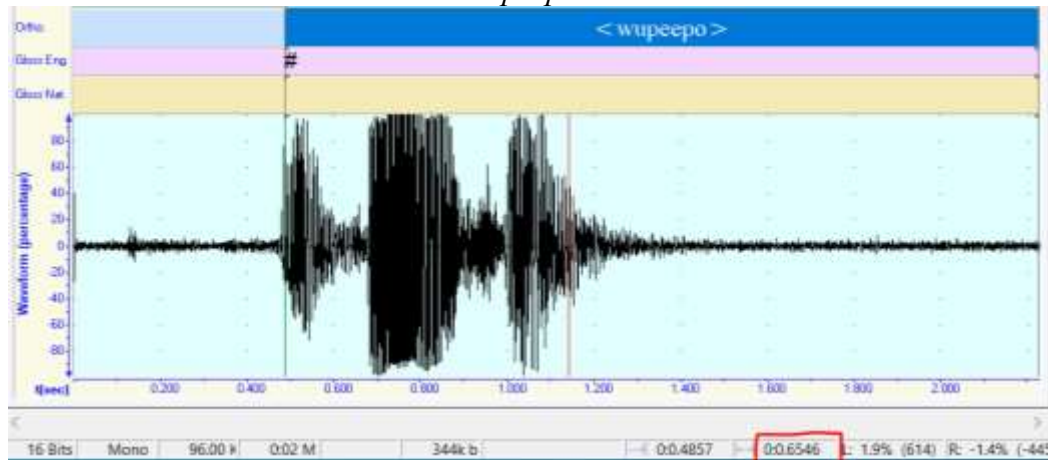

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Katika kielelezo Na. 10 cha wakaa wa utamkaji wa neno <karani>, tunabaini kuwa wakaa wa utamkaji wa neno hilo ni 0:0.4101, ambao unatofautiana na wakaa wa neno la Kihehe <kalaani>. Hivyo, wakaa wa utamkaji wa neno <kalaani> ni mrefu zaidi ukilinganisha na wakaa wa neno <karani>. Kielelezo Na. 11 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kihehe <wupepo>:

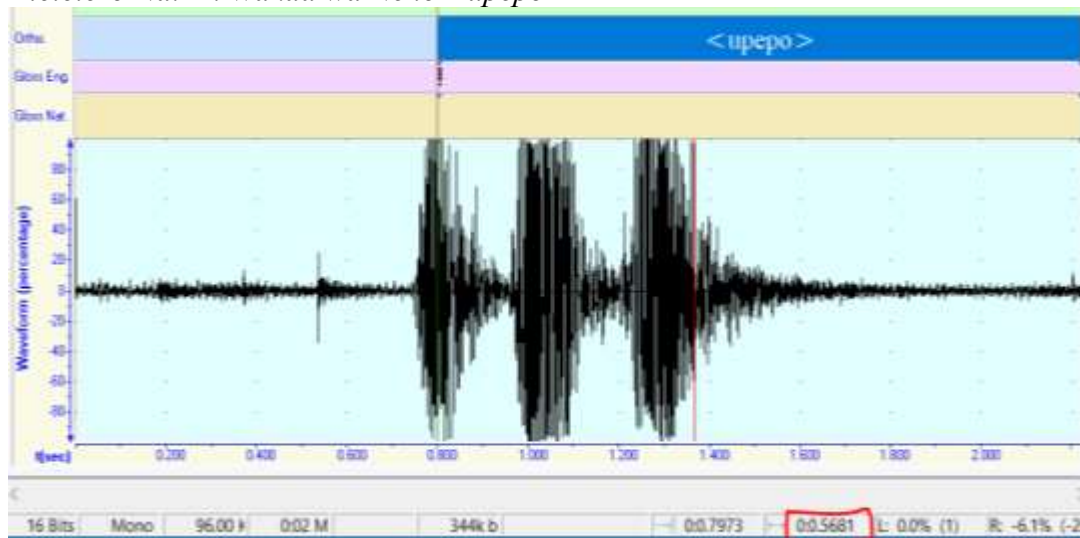
Kielelezo Na.11: Wakaa wa Neno <wupeepo>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 11 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kiswahili sanifu <wupeepo> kwa matamshi ya Kihehe. Kwa mujibu wa kipimo hicho cha wakaa, neno <wupeepo> limetamkwa kwa wakaa wa 0:0.6546 ambao ni tofauti na wakaa wa utamkaji wa neno la Kiswahili sanifu <upepo>. Neno <upepo> limebainika kutamkwa kwa wakaa wa 0:0.5681 kama unavyoonekana katika kielelezo Na. 12 hapa chini:

Kielelezo Na.12: Wakaa wa Neno <upepo>

Chanzo: Data za Uwandani (2020)

Kielelezo Na. 12 kinaonesha wakaa wa utamkaji wa neno la Kiswahili Sanifu <upepo> ambalo limebainika kutamkwa kwa wakaa mfupi zaidi kuliko wakaa wa

utamkaji wa neno la Kihehe <wupeepo>. Kama inavyoonekana katika vielelezo hivyo, maneno ya Kiswahili yametamkwa na wajifunzaji Wahehe kwa kurefushwa zaidi ukilinganisha na maneno hayo yanavyotamkwa katika Kiswahili sanifu. Hivyo, wakaa wa utamkaji wa maneno ya Kiswahili kwa Kihehe umebainika kuwa mrefu zaidi ya wakaa wa utamkaji wa maneno hayo katika Kiswahili sanifu. Aidha, utofauti wa wakaa wa matamshi baina ya maneno hayo, unadhihirisha athari za kimatamshi ambazo zinaathiri pia maana za maneno husika. Mathalani, neno la Kiswahili sanifu <nahodha> lenye maana ya mtu anayeongoza chombo cha majini, kwa mfano, meli, jahazi, wajifunzaji wanatamka kama <nawooza>, neno ambalo si la Kiswahili sanifu na halina maana yoyote katika lugha hiyo. Vilevile, neno <upepo> lenye maana ya hewa ambayo haijatulia na aghalabu huenda mbio, (BAKITA, 2015), wajifunzaji wanatamka kama <wupeepo>, neno ambalo si la Kiswahili Sanifu na halina maana katika lugha hiyo.

Athari hizo za kimatamshi na kimaana zilizojadiliwa, zimebainika kukwamisha mawasiliano miongoni mwa wajifunzaji lugha kwa kuwa maana za maneno huharibiwa na ujumbe hautamfikia mpokeaji kwa namna ulivyokusudiwa na msemaji. Aidha, kama ilivyoelezwa awali, katika muktadha wa mawasiliano yasiyo rasmi, wajifunzaji lugha wanaweza kuelewana kwa kuwa mawasiliano yao hayazingatii kanuni na taratibu za mfuatano wa maneno za lugha husika. Vilevile, imebainika kwamba suala la kuathiriwa kwa mawasiliano linahusisha mawasiliano baina ya mwalimu na wanafunzi wakati wa ujifunzaji. Matokeo ya utafiti huu yamebaini kuwa mawasiliano huathiriwa kwa sababu wajifunzaji lugha hufanya makosa mbalimbali ya kifonolojia na kusababisha kushindwa mitihani au kufanya vibaya katika mazoezi yao shuleni. Fauka na hayo, matokeo ya utafiti huu yamebaini kwamba, wajifunzaji lugha hutamka baadhi ya maneno ya Kiswahili sanifu kwa wakaa mrefu, kwa sababu ya athari za lugha ya kwanza, yaani Kihehe. Athari hizo za lugha ya Kihehe husababisha wajifunzaji lugha ya Kiswahili sanifu kuhawilisha fonimu pamoja na matamshi ya Kihehe wanapokuwa katika mchakato wa kujifunza lugha hiyo.

6.0 Hitimisho

Makala hii inahusu uhawilishwaji wa wakaa wa Kihehe na athari zake katika ujifunzaji wa Kiswahili sanifu. Matokeo yameonesha kuwa katika lugha ya Kihehe, wakaa mrefu unasababishwa na urefushwaji wa matamshi ya maneno unaosababishwa na toni. Kwa mujibu wa data za masimulizi ya hadithi, fonimu zenye toni hutamkwa kwa wakaa mrefu zaidi ukilinganisha na fonimu zingine zisizokuwa na toni. Hivyo, wajifunzaji lugha wa jamii ya Wahehe wanapokuwa katika mchakato wa ujifunzaji lugha ya Kiswahili Sanifu, huhawilisha fonimu za Kihehe zinazotamkwa kwa wakaa mrefu kama zilivyo kwenda katika lugha ya Kiswahili sanifu. Matokeo yanaonesha kuwa uhawilishwaji huo wa wakaa mrefu wa Kihehe, husababisha mabadiliko ya kimatamshi ya maneno ya Kiswahili sanifu. Aidha, imebainika kuwa mabadiliko ya neno hayaishii kuathiri matamshi

ya neno tu, bali pia ujumbe ambao umekusudiwa kumfikia mpokeaji aliyelengwa na mzungumzaji huathiriwa. Ili kuondoa au kupunguza athari hizo, makala hii imependekeza mbinu mbalimbali kama vile, wajifunzaji lugha kupewa mazoezi ya kutosha ya somo la Kiswahili ambayo yatasaidia kupata maarifa zaidi ya lugha ya Kiswahili Sanifu. Aidha, jamii inaweza kuipa umuhimu zaidi lugha ya Kiswahili kwa kuitumia katika mawasiliano yao ya kila siku na kupunguza makosa wanayofanya katika Kiswahili sanifu. Vilevile, jamii za vijijini kuelimishwa zaidi kuhusu umuhimu wa lugha ya Kiswahili sanifu na serikali kuandaa walimu wa kutosha ambao ni wabobezi wa kufundisha Kiswahili kama lugha ya pili. Mwisho, ni kuwapo kwa maandiko zaidi ya lugha ya Kiswahili kama vile, majarida, magazeti na vitabu mbalimbali vya hadithi vilivyoandikwa kwa lugha ya Kiswahili. Utafiti mwingine unaweza kufanyika kuchunguza athari za viarudhi vingine vya Kihehe vinapohawilishwa katika mchakato wa ujifunzaji wa Kiswahili sanifu kama lugha ya pili.

Marejeleo

- Chama Cha Biblia Tanzania. (2009). *Umuvango: Mundongele ya Kihehe*. Dodoma: The Bible Society of Tanzania.
- BAKITA (2015). *Kamusi Kuu ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Longhorn Publishers Limited.
- Guthrie, M. (1948). *The Classification of Bantu Languages*. London: Oxford University Press for the International African Institutes.
- Kanake, K.J. (2013). *Makosa ya Kifonolojia Miongoni mwa Wanafunzi wa Kiigembe katika Ujifunzaji Lugha ya Kiswahili*. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Kenyatta.
- Khamis, M. (2012). *Athari za Matamshi ya Msamiati wa Kiswahili Sanifu katika Kimakunduchi*. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Kileo, G.J. (2017). *Athari za Kimofonolojia za Kiswahili katika Lugha ya Kisiha*. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar-es-Salaam.
- Lado, R. (1957). *Linguistics Across Cultures*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Madumulla, J.S. (1995). *Proverbs and Sayings: Theory and Practice*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D.P.B. (1986). "On the Influence of Local Languages on Kiswahili: The Case of Mara Region in Tanzania." *Kiswahili*. 53(1) na 53(2): 67-83.
- Massamba, D.P.B. (2004). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D.P.B., Msanjila, Y.P. na Kihore, Y.M. (2004). *Fonolojia ya Kiswahili Sanifu (FOKISA): Sekondari na Vyuho*. Dar es Salaam: TUKI.

- Massamba, D.P.B. (2005). "The Role of Suprasegmental Phenomina in the Analysis of Bantu Languages with Special Reference to Ciruuli". *Occasional Papers in linguistics (OPiL)* 1:88-105.
- Mgullu, R.S. (1999). *Mtalaa wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn.
- Mochiwa, Z.M. (1979). *The Impact of Kiswahili Language on Ethnic Languages: A Case Study from Handeni District*. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mpalanzi, L. (2010). *An Analysis of Tense Aspects System in Kihehe. A Case of Affirmative and Negative Constuction*. Tasinifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mramba, P.T. (2015). *Uchunguzi wa Athari za Kirombo katika Ujifunzaji wa Kiswahili*. Tasinifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha DaresSalaam.
- Mukuthuria, M. (2004). *Kuathiriana kwa Kiswahili na Kimeru: Mfano kutoka kwa Wanafunzi wa Kitigania, Kenya*. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Egerton.
- Myles, F. na Mitchell, R. (2004). *Second Language Learning Theories*. Second Edition. London: Hodder Arnold Publication.
- Ngenzi, M. (2021). "Fonimu za Kihehe Zinazohawilishwa katika Ujifunzaji wa Kiswahili Sanifu kama Lugha ya Pili." *Ruaha Journal of Arts and Social Sciences (RUJJAS)*. 7(1):193-200.
- Ngenzi, M. (2022). "Uhawilishaji wa Fonimu za Kihehe na Athari zake katika Ujifunzaji wa Kiswahili Sanifu kama Lugha ya Pili." *Nuru ya Kiswahili*. 1(2):1-30.
- Newmark, P. (1983). *Approaches to Translation*. Oxford: Pergamon Press.
- Rubanza, Y.I. (1979). *The Relationship between Kiswahili and other African Languages: The Case of Kihaya*. Tasnifu ya Umahiri (haijachapishwa). Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.